

տատած էր Ղուկուլոս իւր ընդհանուր բանակա-
տեղին, համախումբ կը գումարէ իր ուժերը, Մու-
տիտ գիւղին շրջակայքը, ուր ոչ թէ հուն մը՝ այլ,
անտարակոյս ամենայարմար գիրքը կը գտնուէր
Բոհտան-չայէ՝ քսենոփոնի *Կենտրիտեսէն*, հու-
նելու, ուսկէ այս վերջինս եւս իւր առաջնորդու-
թեան տակ նահանջող յունական Բիւրն անցու-
ցեր էր երբեմն¹։ Սոյն անցքին վայրը Հ. Կիպեր-
տի քարտէսին վրայ եւս նշանակուած կը գտնենք
մերձաւորապէս այն կէտին վրայ, ուր Բէօթօկի
ուղին՝ Թիլէ դէպի Բենդիս տանող ճամբուն ճիշդ
Բոհտան-չայի արեւելեան եզերքը կը հանդիպի²։

Հոս ուրեմն, այս հունէն Ղուկուլոս, առանց
մեծ դժուարութեան, իւր լեզուները գետին
հանդիպակողմը կ'անցնէ, եւ աջակողմեան եզեր-
քի բարձրաւանդակ սարահարթէն յառաջանա-
լով՝ կը հասնի այսօրեան Կերբիպերոյ եւ Ռեդ-
վան կոչուած վայրերը, ուսկէ անդին իւր, ինչ-
պէս նաեւ երբեմն քսենոփոնի առջեւ, Հազրուի
վրայով՝ Ներջիկի տանող ճամբան կը բացուէր։
Յետոյ կը բաժնէ նա իւր բանակն երկու խում-
բերու, որոնցմէ հեծելազունդն ու աղետներն հեշտ
վերելքով լեռնուղիէն կը բարձրանան, իսկ հե-
տեւակները ձորի մէջէն ու նոյնին վերի կողմէն
տանող ճամբով քայլելով Շէնի փոքր մէկ հար-
թավայրը կը հասնին, ուր երկու խումբերն իրա-
րու միանալով դադար կ'առնուն։ Եւ երբ յետոյ
ձիւղներու գունդը ձախ թեւն առած՝ աղետ-
բով միասին, Կոզմի-դաղի ճամբան կը բռնէ,
լեզուները միջին ու արեւելեան ճամբաներով
իրենց չուն կը շարունակեն, մինչև որ բոլոր
գունդերը՝ դաշտագետնի մը վրայ, հետեւեալ
օրը, դարձեալ իրարու կը միանան։

Այսպէս ուրեմն Ղուկուլոս՝ Կենտրիտեսի
հունէն մինչեւ Մշոյ դաշտն երկարող 175 քի-
լոմետր ճամբան 10—11 օրեան մէջ, որոնցմէ
երեքը լեռնուղոյ վրայ միայն, կտրել անցնելէ
ետքը, կը մտնէ բուն Հայաստան։

(Շարունակելի։)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՄՅԱՆ

ՀՈՒՆՆԻՍԻ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ—ԺԹ. ԿԱՐԵՐՈՒՄ

Գ.

(Շարունակելի։)

Ոսկան ծնած էր Սպահանում, բայց իր
ծնողքը Ղլըջնք, ի բնէ Երեւանցի էին եւ
գտնվում էին այն բռնի գաղթականների շար-
քում, որոնք Շահաբասի հրամանով տեղահա-
նուեցան հին Զուղայից եւ հիմնեցին Նոր Զու-
ղան։ Այս պատճառով էլ նա իր անունն սիրում
էր կցել Երեւանցի կոչումը։ Ոսկան իր սկզբնա-
կան ուսումն առած էր Նոր Զուղայում։ Սիմէոն
Զուղայեցի կաթողիկոսը նրա հայրենակիցն ու
ժամանակակիցն էր։ Նրանք երկուսն էլ աշակերտ
էին կեսարացի Խաչատուր վարդապետին։ Ոսկան
Մովսէս կաթողիկոսի հետ գնաց Իջմիածին, այն-
տեղ իր ուսումը շարունակելու եւ ապա դար-
ձաւ իր հայրենիքը, իսկ երբ Փիլիպպոս կաթո-
ղիկոս, հայրապետական աթոռը բազմեց, Ոսկա-
նին կանչեց Իջմիածին, ուր եւ մնաց բոլորովին։

Այն ժամանակ Իջմիածնում էր բնակվում,
ասում ենք բնակվում, որովհետեւ նա տարիներ
լով ապրել է այնտեղ, մի լատին կրօնաւոր դո-
մինիկեան կարգից, Պօղոս Պիրոմալի Սիդեոնացի,
որ Հռոմից Մերձաւոր Արեւելք էր ուղարկուած
քարոզչական պաշտօնով։ Սա՝ տեղական տարա-
զով ամբողջ 4 տարի շրջագայել էր այն կողմերը
եւ ապա եկել էր Իջմիածին հայոց կաթողիկոսին
այցելութեան։ Ղապուռբակնում եւ Այրարա-
տեան գաւառում երկար ժամանակ մնալով բա-
ւական հայերէն էր սովորել, որ քիչ չօգնեց նրա
Իջմիածնում տեղաւորուելուն։ Իջմիածնում Ոս-
կան եւ Պիրոմալի այնչափ մտերմացան որ իրար
ուսուցչութիւն էին անո մ։ Իտալացի կրօնաւորը
Ոսկանին լատիներէն էր սովորեցնում իսկ Ոսկան
նրան հայերէն։ Այսպէս փոխադարձ օգնութեամբ
նրանք թարգմանութիւններ էին անում այս եր-
կու լեզուներից, թէպէտ բաւական անյաջող։
Պիրոմալի 4 տարի մնաց Իջմիածնում եւ Հռոմ
դառնալու ժամանակ հետը տարաւ հայերէն Աս-
տուածաշունչի մի ձեռագիր եւ շատ աշխատեց,
որ իրաւունք ստանայ տպագրելու Հռոմում։ Բա-
րեբախտաբար լատին բարձրագոյն իշխանու-
թիւնը զւարճաւ նրան այդ իրաւունքը. բարեբախ-
տաբար ենք ասում, որովհետեւ Պիրոմալի թե-
թեւամտութեամբ անտեղի սրբագրութիւններ
էր մտքել իր կողմից հայերէն գրչագրի մէջ,
աշխատելով յարմարեցնել լատինական ձուլա-

¹ Հմմտ. առ. այս C. F. Lehmann-Haupt ի *Die Kunde des Mor-
genl.* 14 (1900) S. 40; Abb. der Berl. Akad.
d. Wiss. 1899, S. 745 եւ *Literar. Zentralblatt*
1900. (քննադատութիւն Կարբէի յօդուածին առթիւ) Տես
նաեւ *Armenien einst und jetzt*, Ա. հար., էջ 342 եւն.

² Շատ աւելի որոշ ցոյց կու տայ Ո. Կիպերտի բար-
տէն այս կողմերու երկրագրական դիրքը՝ Հոս ասկայն փո-
խանակ Բէօթօկի-Բալակի եւ փոխանակ Մուտիտի-Մօտի
նշանակուած է։

տային, ուր որ ինչպէս յայտնի է, հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է «Եօթանասնից» օրինակից: Պիրումալի հանգիստ չմնաց: Նա նորից էջմիածին եկաւ եւ Ոսկանի հետ միասին, գլուխ գլխի տալով դարձեալ «սրբագրել», ուղեցին հայերէն Աստուածաշունչը, փոփոխութեան ենթարկելով Ոսկեգարի թարգմանիչների թարգմանութիւնը: Հռոմում Պիրումալի գտած ահա այս անյաջողութիւնը մասամբ պատճառ դարձաւ, որ Ոսկան Եւրոպա գալ իրականացնելու միեւնոյն նպատակը, այն է Աստուածաշունչը տպելը:

Ոսկան էջմիածնից գնաց Զմիւռնիա, որ եթէ ոչ միակ՝ գէթ լաւագոյն ճանապարհն էր դէպի Միջերկրականի եւրոպական այն նաւահանգիստները, ուր հայ գաղութներ էին հաստատուած: Նա եկաւ նախ Լիվոնոյ, ուր արդէն հայ գիրքը լոյս էր տեսած եւ շատ աշխատեցաւ, որ տեղւոյն հայ վաճառականները նիւթական միջոցներ տան իրեն՝ լայն չափերի վրայ հիմնուած տպարան հաստատելու, որպէս զի նախ Աստուածաշունչը տպագրէ եւ ապա ուրիշ եկեղեցական գրքեր: Բայց իր յուսացած օժանդակութիւնը չգտաւ: Հայ վաճառականները խնդրի վրայ նայել են զուտ շահագիտական տեսակէտից, կամ ինչպէս Ոսկանն է ասում, «ոչ զօգուտ ազգի եւ զսրբոյ աթոռոյն, այլ զանձանց զցանկութիւն եւ կամաց զհաճութիւնն կամէին ընուլ»: Այնտեղից նա գնաց Հռոմ, բայց աւելի յաջողութիւն չունեցաւ քան Պիրումալի. հակառակութիւն գտաւ «Թէ ի մերայնոց ազանց եւ թէ ինքեանց սահմանաց եւ կանոնաց»: Հոգեւոր իշխանութիւնը դժուարանում էր, ըստ երեւոյթին, իրեն անհասկանալի լեզուով Սուրբ Գիրքը տպել արտօնելու: Որով Ոսկան ստիպւում է դարձեալ Լիվոնոյ գալ, ուր վերջապէս գտնում է Յ. Զուղայեցի, Պետրոս Աւագ Գոնստը Հայոց, Գթուէէնց Գեւորոս (Թէոդորոս) եւ Խոնենց Ստեփան: «Աստուածասէրք եւ Կորովի այսոքի՛ հայելով ի նուաղութիւն աստուածայնոց կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս Հայոց... ջերմեռանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմիմիանս, քաջալերելով եւ զիմն նուաստութիւն» գրում է Ոսկան, խոստանում են հարկ եղած դրամական միջոցները հայթայթել «Առ ի յօգուտ ազգիս եւ ի շահ սուրբ աթոռի»: Այս բարի նպատակը հիմն է կազմում նրանց ստորագրած պայմանագրին, ըստ որում Պետրոս եւ Ստեփան խոստանում էին տպագրուելիք Աստուածաշունչի վաճառումից իրենց պատկանած շահը նուիրել էջմիածնին, իսկ Թէոդորոս էլ իր բաժին շահը պիտի տար կէսը էջմիածնին

կէսը Ս. Սարգսի վանքին: Այս յաջողութիւնից խրախուսուած, Ոսկան եկաւ Ամստերդամ, ընդունեց իր վրայ Աւետիսի տպարանի ղեկավարութիւնն եւ անմիջապէս ձեռնամուխ եղաւ իր փայփայած նպատակի իրագործման:

Ոսկան Ամստերդամ եկաւ 1664ին: Նրա գալն արդէն յայտնի էր իր եղբորն Աւետիսին, որ երբ Զմիւռնիա էր մեկնում, տպարանը փակել էր եւ բանալին յանձնել իր մի ծանօթին, որ երբ իր բացակայութեան ժամանակ Ոսկանը գայ, բանալին տայ սրան:

Ոսկան անմիջապէս գործի սկսաւ Ամստերդամում: Տպարանն այն միջոցին երկու տեսակ տառեր ունէր, նախ՝ Ծարեցու շինել տուած առաջին տառերն, որոնք խոշոր էին ու անյարմար, երկրորդ՝ Աւետիսի պատուիրածներն, որոնք համեմատաբար աւելի լաւ էին, բայց բաւական չէին Աստուածաշունչի տպագրութեան համար, ուստի Ոսկան ինքն էլ պատուիրեց, գլխաւորաբար նոտրգիրեր¹: Բացի դրանից նա շինեւ տուեց նաեւ պատկերներ Ս. Գրքից առնուած, յատկապէս Աստուածաշունչի համար:

Մինչեւ այս պատրաստութիւնները լրանալը Ոսկան օգնում էր իր աշակերտ Կարապետ վարդապետին, որի Շարականն ու Սաղմոսարանը՝ 1664—1666ին՝ Ոսկանի գործակցութեամբ են տպուած:

Ոսկանի հրատարակած առաջին գիրքն էր՝ «Գիրք Այբուբենից յաղագս նորեկ տղայոց եւ մանկանց անկրթից», նաեւ արանց դեռ եւս ոչ ուսելոց, որոց լիցի օժանդակ հասանիլ ի կատարումն կրթութեան եւ ի վարժումն ճահապէս ընթերցողութեան: Զօրինեալ ներառարանում սրբոյ էջմիածնի եւ սրբոյ Սարգսի զօրավարի: Թամրադերտամ քաղաքի: Ի ներթուում Փրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌճԹԵ Յունուարի Գ.:

Ոսկանի գլուխ գործոցը, Աստուածաշունչը, լոյս տեսաւ նոյն 1666ին, երկիւղեան, մաքուր տպագրութեամբ եւ պատկերազարդ: Նրա վերնագիրն էր՝ «Աստուածաշունչ գրոց եւ նորոց կտակարանաց ներպարունակող, շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց եւ ճշմարտասիրաց թարգմանչաց: Իսկ ըղկնի հրամանաւ վեհափառին տեսառ Թակոբայ Հայոց կաթողիկոսի՝ գլխաւորագրեալ եւ տրնատեալ ըստ դաղմատականացն, նաեւ զհամաձայնութիւն հանուրոց գրոց աստուա-

¹ De Roever պատմում է, որ Christoffel van Dijk 1666ին Gabriel Grigoria (Grigorian?) անունով մի հայի հետ եւս պայման էր կապել նրա համար հայերէն տառեր ձուլելու: «Uit onze oude Amstelstadt», էջ 11—12:

ծաշնչից, ընդ երկարս առննթեր կարգեալ ամենեցուն, նուաասի ումեմն բանի սպասաւորի Ոսկանի Երեւանեցւոյ: ՅԱմստերդամ ներտպարանում սրբոյ Էջմիածնի եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարի ի թուում Փրկչին 1666 իսկ Հայոց ՌՃԷ¹:

Այսպէս իրականացաւ վերջապէս Հայ ժողովրդի միահամուռ փափագը, Ս. Գիւրքը Հայերէն տպագրութեամբ լոյս տեսաւ ընդհանուրի գործածութեան համար: Միեւնոյն ժամանակ Հռոմի Ս. Ժղովի երկիւղն արգարացաւ. Հայերէն Աստուածաշունչը տպագրուեց «Հերետիկոս Հոլանդայում»: Ոսկան ստիպուած էր շատ տեսակէտներով հաշուի առնել կաթողիկէ բարձր իշխանութեան այս տրամադրութիւնը: Բաւական էր նոյն իսկ միայն այն, որ Հռոմ կարող էր արգելք դնել նրա տարածման կաթողիկէ դաւանութեան պատկանող Հայոց մէջ, որոնք անշնչան չէին որպէս թուով նոյնպէս եւ ազդեցութեամբ: Անհրաժեշտ էր ուրեմն Հռոմի բարեհաճութիւնը ձեռք բերել: Ոսկան դիմեց այս նպատակով Ամստերդամում պապի նուիրակ Յովհ. Եպիսկոպոսին (Johannes episcopus Castoriensis): Նուիրակը խորհուրդ տուեց նրան, որ կամ ինքն երթայ անձամբ Հռոմ եւ կամ փոխանորդի ձեռքով իր Աստուածաշունչը ներկայացնէ Ս. Ժղովի քննութեանն ու հաւանութեանը:

Ոսկան անյարմար գտաւ, ի նկատի առնելով իր առաջին անջնջողութիւնը Հռոմում, որ ինքը գնայ Հռոմ եւ որոշեց իր օգնական կարապետ վարդապետին ուղարկել: Նա խնդրեց նուիրակից էլ, որ սա իր կողմից իր օգնութիւնը չզլանայ կարապետի այս առաքելութեան:

Լատին եպիսկոպոսը սիրով յանձն առաւ կատարել Ոսկանի խնդիրքն եւ յանձնարարական նամակ տուաւ յանուն Հաւատոյ Տարածման Ժողովի քարտուղարին: Ահա այդ յանձնարարականն, որ գրուած է Ամստերդամում եւ կրում է 22 Հոկտեմբեր 1668 թուականը:

«Մեծարգոյ եւ վերապատուելի Տէր.

Նամակաբերս վերապ. Տէր կարապետ վարդապետ՝ անկարող լինելով իր լեզուով Ձեր Մեծ. Տէրութեան հետ խօսիլ այս նամակս գրեցի, որ թարգմանի պաշտօն կատարէ: Նա Ս. Աթոռին թարգմանի պաշտօն կատարէ: Նա Ս. Աթոռին է ուղարկուած Հայ եպիսկոպոս Ոսկանի կողմից, եւ ուղարկուած Հայ եպիսկոպոս Ոսկանի կողմից, որպէս զՍ. Գիւրքը վաւերացնել տալու համար, որպէս զՍ. առաքելական հաւանութեան կնիքով օժտուի եւ Հռոմեական Եկեղեցուն միացած Հայերն էլ առանց մոլորութեան փտանգի կարենան կարգալ²»:

«Գրաբերս Ձեր շնորհներին յանձնարա-

րելով մնամ ամենախոնարհ ծառայ Յովհ. Եպ. կատարեացւոց, առաքելական նուիրակ¹»:

Ոսկանի գործունէութիւնը Հոլանդայում տեւել է 4 տարի եւ այդ միջոցին նա հրատարակել է հետեւեալ գրքերը.

1. 1666 Այբբենարան եւ քրիստոնէական.
2. " Աստուածաշունչ.
3. " Սաղմոս.
4. " Քերականութիւն.
5. " Քրիստոնէական.
6. 1667 Ժամագիրք Մեծ.
7. " Աղօթամատոյց եւ Ժամագիրք.
8. " Մաշտոց.
9. " Քրիստոնէական, Հայ-լատին.
10. " Աղօթամատոյց.
11. 1668 Աղուէսագիրք եւ լ'շխ. Խօրեն.
12. " Նոր կտակարան.
13. " Տօմար.
14. " Այբբենարան եւ քրիստոնէական.
15. 1669 Առաքել Պատմիչ եւ
16. " Չայնքաղ:

Իր այս գործունէութեան ընթացքում Ոսկան երբեմն թեթեւ վէճեր է ունեցել իր տպարանի հայրնայնիքների հետ: Այսպէս՝ Ամստերդամի նօտարական արձանագրութիւնների մէջ հանդիպում ենք այսպիսի մի վաւերագրի.

«1668 Փետր. 21.

«Ներկայացան ինձ, վկայեալ նօտար Henrich Outgersիս, Պ. Johan de Leeuw հայ՝ 23 տարեկան, եւ Jan Janoz Reckelman գրաշար, 27 տարեկան, երկուսն էլ Ամստերդամ քաղաքի բնակիչ, եւ այստեղի պարսկական ազգի եպիսկոպոս Ոսկան վարդապետի կողմից յայտարարեցին եւ հանդիսաւորապէս վկայեցին, որ յիշեալ խնդրատուն (Ոսկան) պայման էր կապած գրա-թղթավաճառ Fredericq Schulerusի հետ,

¹ Arch. des Propaganda Rome, Scrittura refarite in S. Congr., Vol. 419, fol. 315.

² Պառնպազանդայի այս Ժողովածուի Ժ. հատորում (1634—1639) ի մէջ այլոց մի հետաքրքրական զեկուցում կայ Կ. Պոլսի հայերի մասին, Կ. Պոլսից գրուած.

«Կ. Պոլսում հայերի գէմ մի հրովարտակ է ելած, որ այն հայերն, որոնց բնակութիւնը այս քաղաքում 40 տարուց աւել չէ, գուրս հանուին եւ տարագրուին Փոքր Ասիա, մինչեւ որ նրանց թիւը իջնէ 100.000-ի»:

«...Edictum Constantinopoli emanasse contra Armenos, ut illi qui a 40 annis citra in dicta urbe habitant, discedant ac in Asiam se transferant, eosque ascendere ad numerum 100 milium animarum», էջ 334:

Ուրեմն Ժ. Գարում հայերն այնքան մեծ բազմութիւն են եղել Կ. Պոլսում, որ տեղութիւնը ստիպուել է կորուկ միջոցի գիմէլ նրանց թիւը նուազեցնելու... մինչեւ հարիւր հազար հոգու:

որ 200 թերթ տպագրական թուղթ բերէ յանձնէ իր տունը 7ից 8 շաբաթուան ընթացքում: Ոսկան հողանդերէն չհասկանալով կարծել է թէ բերանացի խօսակցութիւնը բաւական էր պայմանը գործադրելու համար:

Յետոյ պարսկական ազգի քահանան Կարապետ վարդապետ ներկայանալով բացատրեց թէ իրօք 8 ամիս յառաջ այդպիսի պայման կապուել է, բայց Schulerus իր ժամանակին չէր յանձնել, այլ շատ վերջը, որով Ոսկան վարդապետ չէր ընդունել, այլ յանձն էր առել միայն ժամանակաւորապէս պահել իր տունը մինչեւ որ նա գայ ետ տանի...»:

Մի կարճ ժամանակով տպարանը գտնուում էր միմիայն Կարապետի ձեռքում եւ նրա անուան էր փոխադրուած: Աւետիք 1665ին դարձել էր Զմիւռնիայից, բայց յետոյ Ոսկան նրա հետ միասին գնաց Լիվոռնոյ իր Զուլայեցի ընկերների հետ հաշիւ տեսնելու: Մեկնելուց յառաջ նրանք կանոնաւոր կտակ շինեցին, որտեղ յայտարարում են թէ իրենց բացակայութեան ժամանակ եւ իրենց մահուան պարագային տպարանը դառնում է Կարապետի սեփականութիւնը: Այս պատճառով էլ 1668ին տպուած Նոր Կտակարանի վրայ գրուած է «... երկասիրութեամբ նուաստի Ոսկանի եպիսկոպոսի... ի տպարանի աշակերտին իմոյ Կարապետի բանի սպասաւորի...»:

Կարապետ վարդապետ այդ միջոցին տպարանը Boomsloot փողոցից փոխադրել է աւելի յարմար տեղ, Kaizerstraat փողոցը:

Արեւ յիշուած հրատարակութիւնների մեծ մասը մաքուր տպագրութիւն է: Շատ լաւ է մանաւանդ Աղուեսագիրքը՝ «Գիրք Աշխարհաց եւ Առասպելաբանութեանց, որ է Աղուեսագիրք», որ սկսել է 1668ին «Յամութեւ տամում ուժէ. Հոկտ. 1ին» եւ վերջանում է 1669 Յունվ. 20ին այսպիսի գոհաբանական խօսքով. «Շնորհօք եւ ողորմութեւ ամենազօրին Այ չօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ աւարտեցաւ գրքուկս շահաւետս»:

Այդ տարին, 1669ին էր, որ Ոսկան դադարեցրեց իր գործունէութիւնը Հողանդայում եւ հեռացաւ Իտալիա: Հողանդացի պատմագիրները չգիտեն Ոսկանի հեռանալու պատճառը, իսկ Հ. Զարբհանալեան ասում է. «Գաղղիացի մի բանասէր՝ J. D. Bory¹ այս փոխադրութեան պատճառը կը համարի Ոսկանայ կողմանէ խիղճ մը, ոչ ուղղափառ (բողոքական) աշխարհի մէջ եկեղեցական գրքեր տպագրելը: Մենք (Զարբհանալեան)

աւելի հաւանական կը կարծենք նոյն խիղճը՝ զանոնք ընդունող ու իրենց հոգեւոր պաշտամանց մէջ գործածող ժողովրդեան կողմանէ: Զնոյն կ'ակնարկէ Զմիւռնիոյ ժողովրդեան կողմանէ առ խորհրդականս Պառլամենայ արդարութեան ատենին ուղղած խօսքերը Ոսկանայ նկատմամբ թէ «Ուղեց նախապէս՝ իրմէ հերետիկոսաց Ամստերդամ՝ քաղաքին մէջ հաստատուած տպարանը Մարսիլիա փոխադրել, հոռմական ուղղափառաց ոճովը գրքեր տպագրելու, ուստի եւ բռնադատեցաւ Հողանդայէն ելնելով ի Լիվոռնոյ հաստատել տպարանը: Կ'ուզէր թերեւս այս փոխադրութեամբ սուտ հանել Համազասպանի իրեն դէմ յարուցած ամբաստանութիւնները»:

Այս Համազասպանը (Թադէոս քահանայ) նախ ընկերացել էր Ոսկանին տպագրական գործում եւ ապա «Հասու տեսակէտով՝ ոչ թէ միայն իրարմէ զատուեր են այլ եւ իրարու հակառակամարտ երեւցած. եւ Թադէոս զՈսկան արեւմտեայց աչքէն հանելու եւ զինք անպատիւ ցուցնելու համար թուի թէ անոր կրօնական կարծիքն ալ ուղած ըլլայ ամբաստանել, յիրս իրս անհամաձայնութիւնն ընդ արեւմտեայս, որով թէ քաղաքական եւ թէ կրօնական իշխանութեանց առջեւ կասկածելի երեւցնելով անոր ընթացքն ու գործը, մտադրութիւն եւ զգուշութիւն հրաւիրել վրան»¹:

Ոսկան որոշել էր Գաղղիա յատկապէս Մարսիլիա տեղափոխել իր տպարանական գործն եւ որպէս զի գաղղիական կառավարութեան կողմից արգելքի հանդիպի, 1669 Մայիս 26ին Լուդովիկոս ԺԳ.ին լատիներէն լեզուով մի աղերսագիր էր ուղարկել եւ իր տպագրած Աստուածաշունչից մի օրինակ ընծայել թագաւորին: Աղերսագիրը նպատաւոր ընդունելութիւն էր գտել: Ոսկան գնաց Փարիզ եւ արտօնութիւն առաւ Մարսիլիայում, Լիոնում կամ Գաղղիայի որեւէ ուրիշ քաղաքում տպարան հաստատել հայերէն գրքեր տպագրելու, «որովհետեւ, ասուած էր արտօնագրում, այդ գործը մեծապէս օգտակար էր հասարակութեան եւ արեւելեան լեզուների ուսման մեծ դիւրութիւն պիտի ընծայէր»:

Բայց միեւնոյն ժամանակ այս արտօնագիրը պայման էր դնում, որ «հրատարակելի գրքերը հոռմական կաթոլիկ կրօնի վարդապետութեան հակառակ բան չբովանդակեն»:

Ոսկան այս պայմանին համաձայնեց, թէ եւ վախենում էր թէ այս սահմանափակումը կարող է առիթ դառնալ ապագայում հայկական արարողութիւնն ու ծէսերը փոփոխելու եւ նոյն իսկ գործադրութիւնը խանգարելու: Ոս-

¹ Les Origines de l'Imprimerie à Marseille. Recherches historiques et bibliographiques, Marseille 1898.

¹ Վասմ. Հայկ. Տպ., էջ 112:

կանի այս երեկելուն անհիմն չէր, որովհետեւ այդ տարիներում ուրիշների ձեռքով տպագրուած գրքերում դրա նշաններն սկսել էին երեւալ:

Ոսկանի գործունէութիւնը Հոլանդայից դուրս՝ մեր պատմութեան չի վերաբերում: Այս- չափ միայն յիշենք, որ Ոսկան նախ Լիվոնայում մէկ տարի գործելուց յետոյ տեղափոխուեց Մար- սիլիա: Լիվոնայում 1670 ին նա հրատարակեց 2 եկեղեցական գրքոյկ, «Պարտէզ» աղօթա- գիրքն եւ «Քրիստոնէական վարդապետութիւն»: Նրա տպարանը շարունակում էր կրել Էջմիածնի եւ Ս. Սարգիս զօրավարի անունները: Իսկ Մար- սիլիայում նա տպեց 1673 — 1675 ընթացքում, 9 գիրք, «Գրքուկ կարեւոր», Ժամագիրք, Նա- րեկ, Ճարտասանութիւն, Այբբենարան, Արհեստ համարողութեան, Փոքր Նարեկ եւ «Կանոնք զգուշութեամբ պահելոյ զանձն»: Կաթողիկ հո- գեւոր իշխանութիւնը շատ խիստ կերպով հսկում էր Իտալիայում եւ Գաղղիայում օտար լեզու- ներով եղած հրատարակութիւնների վրայ. այս հսկողութիւնը տարածվում էր նաեւ հայկական տպագրութեան վրայ: Այս նպատակով յատուկ քննիչ էլ կար Հռոմում, Յովհաննէս Յակոբ վար- դապետ Հոլով, զարգացած, բազմահմուտ եւ լե- զուագէտ մի եկեղեցական, որ ինքնուրոյն երկերից զատ թարգմանութիւններ էլ ունի տպագրուած: Դժբախտաբար կային մոլեռանդ հայազգիներ, որոնք ձգնում էին կասկած յարուցանել Ոսկանի տպագրութիւնների «կրօնական մաքրութեան» մասին եւ Հռոմի ուշադրութիւնն էին հրաւիրում նրանց «Վնասակարութեան» վրայ: Այս հանգա- մանքը քիչ չէ ազդած Ոսկանի բարոյական եւ փիզիկական կացութեան վրայ, մանաւանդ որ նիւթական միջոցների կողմից էլ նա շարունակ դժուարութիւնների էր մատնուած, որ մասամբ պատճառ է համարվում նրա մահուան 1674 ին Մարսիլիայում: Հայկական տպագրութեան պատ- մութեան մէջ այս եռանդուն եւ արդիւնաւոր աշխատաւորը պատուաւոր տեղ է գրաւում:

Ոսկան իր գործունէութիւնը Մարսիլիա փոխադրելով հանգրծ իր տպարանի ամբողջ կազմը չէր կարողացել հետը տանել: Նրա տա- ուերի մի մասը քնացել էր Ամստերդամում: Հոլ- լանդական ազգայնների համաձայն այդ միւսնոյն տառերը գնելով Անդրէաս Ակոլութուս (An- dreas Acoluthus) տպել է Լայպցիգում 1680 ին իր Obadias Armenus (Ճաշոց Գիրքն), որ Գեղ- մանիայում առաջին հայ տպագրութիւնն է:

(Շարունակելի):

ՍԱՐԳԻՍԱՆ

ԺԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏԱՄԳՈԼՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԵՊԻԻ ՔԵՕՄԻԻՐՃԵԱՆ

(Տես ՀԱ. 1913, էջ 167:)

Գ Լ Ո Ւ Ս Ե.

ՏՈՂ 3. Այս տողով Երեմիա կը յայտնէ, թէ բաւական կը համարի Կ. Պոլսոյ հարաւային կողմերը կատարած պտոյտը, զոր ձեռք առած էր Գ.Պ. գլուխին սկիզբը: Իր հիւր վարդապետը բե- րած ծամբէն ետ դարձնել կ'ուզէ, նորէն նա- ղնել՝ որպէս զի ուրիշ տեղեր անոր դիտել տա- լով՝ զօսցնէ. բայց ծով չիջած՝ կ'որոշէ ձիերուն հետ հանգիստ մը առնել Սիլիվրի Գրան մօտ, ուրկէ տեսարանը իսկապէս հիանալի կը գտնէ: 707 էն 20^{րդ} տողերը նկարագրութիւնն են այդ տեղին, որ թէեւ այժմն ալ ունի նոյն գեղեցկու- թիւնը, բայց Երեմիայի գրչին ցոլացուցած բա- նաստեղծական հրապուրիչ վիճակին մէջ բնաւ չի գտնուիր:

ՏՈՂ 5. «Սիլիվրի Դուռ» կամ Սիլիվրի Դաքուսի, որ Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն 25^{րդ} դուռն է: Այս դռնէն առաջ է Եէնի Գաբու, յե- տոյ Թօփ-Գաբու (թնդանօթագուռ) Գ.Պ. գլու- խին 49^{րդ} տողին մէջ յիշուածը, որու մասին խօ- սիլ՝ հոս աւելի պատշաճ կը համարիմ:

Այս Թօփ-Գաբուի դռան անմիջապէս ներսը կը գտնուի հայաբնակ փոքրիկ թաղ մը, ուր ու- նինք Ս. Նիկողայոս անուն եկեղեցեակ մը: Կ'ըսուի՝ թէ առաջին անգամ իբրեւ մա- տուռ շինուած է այն 1813 ին¹ եւ երկրորդ անգամ 1823 ին². Բայց 1832 Յունիս 4 ին Ազաւնի Ստեփանոս Պատրիարքին օրով բոլորո- վին նոր վերաշինուած է ժողովուրդին լումա- ներովը եւ ձրի աշխատութեամբը, ինչպէս կ'ի- մանանք Եկեղեցւոյն ճակատը դրոշմուած Ար- ձանագրութեանէն, զոր հրատարակել տուած եմ 1900 ին³:

1825 էն սկսած, այս Եկեղեցիին կից հիմ- նուած են Լիւոնեան մանչերու եւ Վարդու- հեան աղջիկներու նախակրթարանները, որոնք

¹ Տարեցոյց Ս. Փետրոս Աւետիսեանի, 1909՝ էջ 64:

² ԵՊ, էջ 66:

³ Նոյնը, 1900, էջ 160 եւ 1904, էջ 327: